

Druga wojna światowa na Svalbardzie

The Second World War on Svalbard

JAN SZUPRYCZYŃSKI

Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. S. Leszczyckiego PAN,
87-100 Toruń, ul. Kopernika 19; janszupryczynski@geopan.torun.pl

Zarys treści. W czasie II wojny światowej Spitsbergen był ważnym miejscem strategicznym. Na mocy traktatu podpisanego 9 lutego 1920 r. w Paryżu Spitsbergen został integralną częścią terytorium Norwegii. Traktat ten do 1940 r. podpisało ponad 30 sygnatariuszy, którzy używali prawo prowadzenia badań naukowych i działalności gospodarczej. Traktat zakładał, że Spitsbergen miał pozostać obszarem zdemilitaryzowanym. W czasie II wojny światowej zasada ta została złamana – na Spitsbergenie toczyły się walki pomiędzy aliantami a Niemcami.

Słowa kluczowe: Svalbard, Spitsbergen, Nordaustlandet, Isfjorden, Barentsburg, Grumantbyen, Longyearbyen, Sveagruba, Bansö, Haudegen, Knospe, Kreuzritter, Nussbaum.

Status Spitsbergenu

W dniu 9 lutego 1920 r. w Paryżu został podpisany tzw. traktat spitsbergeński, zwany również traktatem paryskim, kończący ostatecznie dyskusje dotyczące przynależności terytorialnej Spitsbergenu. Traktat zawarty został pomiędzy Danią, Francją, Holandią, Irlandią, Japonią, Stanami Zjednoczonymi, Szwecją, Wielką Brytanią i Włochami. Ponad trzydzieści innych państw, w tym również Polska, podpisało ten dokument w czasie późniejszym.

Związek Radziecki (obecnie Federacja Rosyjska) podpisał go w 1924, a Polska w 1931 r. Obecnie państw sygnatariuszy jest 49 (Stange, 2008). W myśl zapisu art. 1. traktatu, wszystkie strony umawiające się „...uznają całkowitą suwerenność Norwegii nad archipelagiem Spitsbergenu” (Svalbardu), a państwa sygnatariusze mają prawo do korzystania z zasobów naturalnych archipelagu, prowadzenia działalności gospodarczej i badań naukowych. W zakresie działalności gospodarczej prawa przyznane zapisami traktatu wykorzystują jedynie Norwegia i Rosja, które mają na Spitsbergenie kopalnie węgla (Dege, 1964). Inne państwa, w tym również Polska, prowadzą wyłącznie badania naukowe. Traktat spitsbergeński obejmuje tylko 10 artykułów i reguluje wszelką działalność na archipela-

gu. Spitsbergen miał pozostać obszarem w pełni zdemilitaryzowanym (Peters, 2005). Ustalenia dokumentu weszły w życie dopiero w 1924 r. – uroczyste przejęcie Spitsbergenu (a oficjalnie według norweskich zapisów administracyjnych – prowincji Svalbard) przez Królestwo Norwegii miało miejsce 14 sierpnia 1925 r. (Knothe, 1931; Breiffuss, 1943; Stange, 2008).

Oddanie Spitsbergenu pod administrację norweską było przede wszystkim dowodem uznania dla zaangażowania Norwegów w badania naukowe tego obszaru. Pierwszą połowę XX wieku można określić jako erę eksploracji i wypraw naukowych norweskich. W 1906 i 1907 r., przy poparciu finansowym księcia Monako pracowała na Spitsbergenie wyprawa norweska pod kierunkiem Gunnara Isachsena. Prowadzone były głównie prace topograficzne i geologiczne. Tego typu prace były kontynuowane przez następne wyprawy norweskie w latach 1909, 1910 i w okresie 1917–1925. Kierownikiem wypraw w 1909 i 1910 był ponownie G. Isachsen, zaś 17 następnymi wyprawami kierował geolog Adolf Hoel (Winsnes i inni, 1962). Prace norweskie były prowadzone z rozmachem. Skartowano duże obszary wyspy. A. Hoel nie ukrywał, że prowadzone badania naukowe i prace topograficzne powinny przyczynić się do przejęcia archipelagu pod administrację norweską (Stange, 2008). W 1928 r. utworzono Norweski Instytut Badań Svalbardu i Mórz Lodowatych (Norges Svalbard og Ishavs-Undersøkelser), jego pierwszym dyrektorem został wieloletni kierownik wypraw norweskich A. Hoel. W latach 1928–1939 zorganizowano 18 ekspedycji na Svalbard. Oprócz badań naukowych na Svalbardzie Norwedzy prowadzili w tym okresie szeroko zakrojone badania na Grenlandii, organizując aż 25 wypraw, wysłali też dwie wyprawy na Ziemię Franciszka Józefa. II wojna światowa przerwała działalność Instytutu i badania naukowe prowadzone przez inne państwa (lecz w węższym niż norweskim zakresie). Badania w latach 1900–1939 na Svalbardzie prowadziły ekspedycje szkockie, angielskie, niemieckie, radzieckie i włoskie. Polacy zorganizowali na Spitsbergen 3 ekspedycje w latach 1934, 1936 i 1938 (Siedlecki, 1935, 1938; Sawicki, 1959; Klimaszewski, 1960; Szupryczyński, 2007, 2009).

Okres przejściowy 1939–1941

W dniu wybuchu II wojny światowej na Spitsbergenie trwało wydobywanie węgla w trzech kopalniach. Norwedzy prowadzili eksploatację w kopalni w Longyearbyen, natomiast Rosjanie w Barentsburgu i Grumantbyen (ryc. 1). Planowano uruchomienie dalszych kopalń. Norwedzy zamierzali wznowić wydobywanie w kopalni Sveagruva i Ny-Ålesund na północno-zachodnim Spitsbergenie. Drogą morską wysłano z Norwegii nowy zestaw maszyn górniczych z przeznaczeniem dla kopalni w Sveagruva, statek jednak w drodze na Spitsbergen zatonął (Elbo, 1952). Rosjanie dążyli do otwarcia nowej kopalni w Pyramiden (Dege,

1952; Elbo, 1952). Agresja Niemiec na Norwegię 9 kwietnia 1940 r. przerwała wszystkie te zamierzenia.

W czasie zimy 1939/40 norweskie kopalnie na Spitsbergenie prowadziły (a wręcz zwiększyły) eksploatację, aby zaspokoić zapotrzebowanie kraju na

Ryc. 1. Lokalizacja osiedli górniczych na Spitsbergenie

Location of mining settlements in Spitsbergen

Opracowanie własne./Author's own elaboration.

węgiel. Nawet po wkroczeniu wojsk niemieckich do Norwegii norweskie statki w dalszym ciągu transportowały węgiel do krajowych portów aż do 10 lipca, tj. do podpisania kapitulacji przez rząd norweski. Statki-węglowce, które w dniu kapitulacji były na Spitsbergenie i ładowały węgiel, albo były już w drodze do Norwegii, skierowano do portów angielskich. W norweskich i rosyjskich kopalniach

w dalszym ciągu trwała eksploatacja. W 1940 r. Norwedzy wydobyli 271 234 ton węgla, trochę mniej niż w poprzednim, natomiast Rosjanie więcej – 296 000 ton (Elbo, 1952).

W osiedlach górniczych na Spitsbergenie w ciągu zimy 1940/41 przebywało 2205 osób, w tym 785 w Longyearbyen i Sveagruba, 800 w Barentsburgu, 540 w Grumantbyen i 80 w Pyramiden. W tym czasie nieustalona liczba norweskich traperów przebywała w różnych miejscach na Spitsbergenie, polując na niedźwiedzie i lisy (Barr, 2006). Jesienią 1940 r. trzech ekspertów niemieckich odwiedziło kopalnie norweskie na Spitsbergenie (Elbo, 1952). Ustalono, że kopalnie mogą nadal wydobywać węgiel i dostarczać go do północnych regionów Norwegii (do Namsos), natomiast południowa Norwegia miała być zaopatrywana w węgiel z Niemiec. Store Norske Spitsbergen Kulkompani otrzymała gwarancję, że zimą 1940/41 może prowadzić dalszą działalność produkcyjną.

W kwietniu 1941 w kopalni w Longyearbyen wybuchł pożar; do jego zwalczania potrzebny był niezbędny sprzęt, taki jak: pompy wodne, aparaty tlenowe i ubrania azbestowe. Z pomocą pospieszyły niemieckie władze okupacyjne w Norwegii. Niemiecki samolot Heinkel 111 wystartował z bazy lotniczej Vaernes koło Trondheim do Longyearbyen i 20 kwietnia zrzucił z użyciem spadochronów część niezbędnego sprzętu przeciwpożarowego. Następnego dnia ten sam samolot wylądował na lodzie koło Longyearbyen i przywiózł kolejną partię sprzętu. Był to pierwszy wypadek lądowania samolotu Luftwaffe na Spitsbergenie. Samolot zabrał też pocztę od norweskich górników i skierował się w drogę powrotną do Vaernes z międzylądowaniem w bazie Banak w północnej Norwegii (Dege, 1952; Barr, 2006). Na początku maja 1941 r. rozpoczęto eksploatację węgla w Ny-Ålesund (Elbo, 1952).

Po wkroczeniu Niemców w czerwcu 1941 r. do Związku Radzieckiego i podjęciu transportu konwojami do Murmańska i Archangielska, rola Spitsbergenu zmieniła się. Obszar ten stał się ważnym punktem strategicznym. Brytyjczycy postanowili wysłać na Spitsbergen eskadrę okrętów wojennych na rekonesans. Eskadra składała się z 2 krążowników „Nigeria” i „Aurora” oraz 2 niszczycieli: „Tartar” i „Punjabi”. Eskadrą dowodził kontradmirał L. Vian. Wyłynęła ona ze Scapa Flow 27 lipca i osiągnęła Kapp Linné w Isfjordzie 4 doby później. Norweski oficer z niszczyciela „Tartar” zszedł na ląd w Kapp Linné i polecił radiotelegrafistom ze stacji nadawczej kontynuowanie połączenia z Norwegią i niepodawanie informacji o obecności floty brytyjskiej w Isfjorden. Złożono też przyjacielską wizytę w kopalniach radzieckich. Norweski kapitan R.A. Tamber został mianowany wojskowym gubernatorem w Longyearbyen. Statek węglowy „Dagny” z ładunkiem 2000 ton i oddziałem 40 norweskich ochotników na pokładzie został odprawiony w rejs do kraju. Zatopiło go lotnictwo niemieckie 9 sierpnia. 1 sierpnia 1941 r. flota brytyjska opuściła Isfjorden, pozostawiając mały oddział wojskowy pod dowództwem Tambera.

8 sierpnia 1941 r. rząd brytyjski zdecydował, że wysłać na Spitsbergen mały oddział wojskowy i położyć kres eksploatacji administrowanej przez okupacyjne władze niemieckie. Postanowiono ewakuować ze Spitsbergenu całą ludność. Decyzja ta została zaakceptowana przez emigracyjny rząd norweski w Wielkiej Brytanii oraz rząd radziecki. Utworzono oddział wojskowy „Force 3” składający się z około 650 ludzi z przewagą żołnierzy kanadyjskich, z kilkoma brytyjskimi saperami oraz specjalnym małym oddziałem norweskim.

19 sierpnia eskadra okrętów wojennych, którą tworzyły krążowniki „Nigeria” i „Aurora” oraz niszczyciele: „Icarus”, „Antelope” i „Anthony” wypłynęła ze Scapa Flow w kierunku Spitsbergenu osłaniając statek transportowy „Empress of Canada”. Osiągnęła ona 25 sierpnia Isfjorden. Norwegów i Rosjan w osiedlach górniczych poinformowano, że instalacje górnicze należy zniszczyć. Zniszczenia nie przeprowadzono jednak na dużą skalę, aby w przyszłości była możliwa eksploatacja węgla. Wydano rozkaz podpalenia składów węgla (Dege, 1952; Barr, 2006).

„Empress of Canada” pod eskortą „Nigerii” i 3 niszczycieli wziął na pokład całą ludność z osiedli Barentsburg, Grumantbyen i Pyramiden – w sumie 1420 osób – i odstawił ją do Archangielska (Elbo, 1952).

1 września eskadra powróciła do Longyearbyen, gdzie została skoncentrowana ludność cywilna z całego Spitsbergenu – łącznie 900 osób. „Aurora” przetransportowała mieszkańców Ny-Ålesundu i norweskich traperów „rozsypanych” w chatkach na północnym Spitsbergenie aż po Biskayerhuken. W końcu zniszczono radiostacje w Kapp Linné i Longyearbyen, w których pracowali kanadyjscy radiotelegrafisci, przekazując Niemcom w Norwegii fałszywe informacje o mgłach i złej pogodzie na Spitsbergenie. 3 dni później eskadra brytyjska opuściła Spitsbergen. W drodze powrotnej zatrzymała się koło Wyspy Niedźwiedziej, aby wziąć na pokład norweskich meteorologów i radiotelegrafistów z Tunheim. Radiostację zniszczono, aby uniemożliwić jej wykorzystanie przez Niemców (Barr, 2006). W Longyearbyen pozostał tylko jeden Norweg, który ukrywał się przed aliantami. Całą norweską ludność ze Spitsbergenu wywieziono do Szkocji. W związku z sytuacją po ewakuacji ludności z wyspy oraz aktywną operacją niemieckich sił morskich i lotniczych na morzach arktycznych, kontradmirał Vian uznał za niemożliwe pełne obsadzenie wyspy siłami alianckimi (Elbo, 1952). Dopiero 5 i 6 września niemieckie lotnictwo odkryło płonące hałdy węglowe i zniszczone osiedla na Spitsbergenie. Natomiast 12 września 1941 oficjalnie ogłoszono w Londynie informację o sytuacji na Spitsbergenie, co wzmoгло aktywność Niemców w rejonie mórz arktycznych i na samej wyspie.

Rozpoczęła się walka o panowanie na morzach, głównie w rejonach tras konwojów. Niemcy mobilizowali siły morskie i lotnicze w celu zatapiania statków alianckich w konwojach, alianci natomiast swoją flotą wojenną starali się chronić transport. Często dochodziło do walk na morzu i obie strony ponosiły duże straty. Niezbędna była wiedza o warunkach meteorologicznych w rejonie

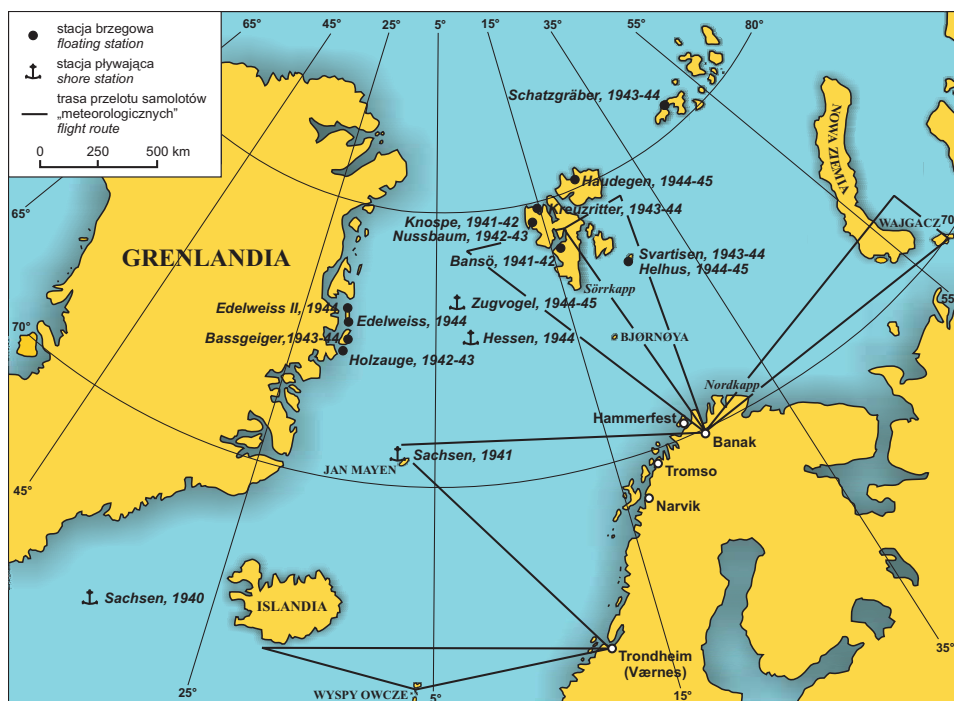
arktycznym, a tę można było uzyskać tylko na podstawie obserwacji prowadzonych w stacjach meteorologicznych w tym regionie. Rozpoczęła się zatem „wojna meteorologiczna” na Spitsbergenie (Blyth, 1951).

25 września 1941 r. niemiecki samolot Junkers 52 wylądował w Adventdalen z radiostacją na potrzeby łączności z Norwegią. Główną bazę niemieckiej Luftwaffe przeniesiono do północnej Norwegii – do Banak (70°N i 25°E) w południowej części fiordu Porsenger, 120 km na południe od Nordkappu. Z Banak dokonywano regularnych lotów zwiadowczych w rejon europejskiej Arktyki w celu rozeznania warunków meteorologicznych. W latach 1941–1944 przeprowadzono ponad 1000 takich lotów. Samoloty oddalały się nawet do 1500 km od baz w północnej Norwegii. Loty obejmowały europejską część Arktyki na północ od kręgu polarnego aż po 81°. Sięgały przestrzeni od wschodnich brzegów Grenlandii aż po Nową Ziemię. Penetrowano Morze Grenlandzkie z izolowaną wulkaniczną wyspą Jan Mayen, cały obszar Morza Barentsa, jak również peryferyczne archipelagi – Ziemię Franciszka Józefa i Spitsbergen (Macht, 1951).

Do Spitsbergenu Niemcy przywiązywali szczególną wagę. 8 października 1941 r. w Adventdalen wylądowała grupa robocza Luftwaffe na dwóch samolotach Junkers 88s. Grupą kierował dr Erich Etenne, który wcześniej uczestniczył w ekspedycji Uniwersytetu Oxford, w zachodniej Grenlandii w latach 1936 i 1938. W jednej z chat traperskich w Adventdalen rozpoczęła działalność 10-osobowa niemiecka wojskowa grupa meteorologiczna „Bansö”. Wiadomość o zainstalowaniu niemieckiej stacji meteorologicznej na Spitsbergenie dotarła do Londynu. Brytyjczycy wysłali 4 okręty (stawiacze min), aby wyjaśnić sytuację. 18 października te okręty zostały zauważone przez niemiecki samolot (Selinger, 2001), ale błędnie zidentyfikowane jako niszczyciele. Następnego dnia załoga innego samolotu niemieckiego rozpoznała je przy wejściu do Isfjorden. Samolot ten wylądował koło stacji „Bansö”, gdzie w tym czasie trwał wylądunek z dwóch samolotów Junkers 52. Samolotami dr Etienne i obsada stacji „Bansö” opuścili Spitsbergen, zostawili jednak część wyposażenia, odkrytego później przez grupę marynarzy brytyjskich. 20 października 1941 r. niemiecki samolot zwiadowczy stwierdził, że brytyjskie okręty wojenne odplynęły ze Spitsbergenu. Niemiecki oddział meteorologiczny wrócił na wyspę i wznowił obserwacje, przekazując dane z obserwacji do głównej bazy niemieckich sił powietrznych w Banak. W końcu listopada 4-osobowy oddział przeniósł się do małego domku położonego 4 km na południowy wschód od Longyearbyen. W skład zespołu wchodziło: 1 meteorolog, 2 radiotelegrafistów i lekarz, który był dowódcą stacji określonej kodem „Bansö”. Prowadzono tam niezakłócone obserwacje do końca maja 1942 r.

Stacja marynarki wojennej „Knospe” 1941/42

Niezależnie od działalności niemieckich sił powietrznych (Luftwaffe) dowództwo niemieckiej marynarki wojennej organizowało stacje meteorologiczne w różnych regionach Arktyki od Grenlandii po Ziemię Franciszka Józefa, w tym również na Spitsbergenie. Latem 1941 r., kiedy alianci ewakuowali ze Spitsbergenu ludność górniczą, Hans Robert Knoespe, z wykształcenia biolog w służbie niemieckiej marynarki wojennej, przedstawił propozycję zorganizowania tam stacji meteorologicznej, która działałaby przez cały rok i przekazywała dane na bieżąco drogą radiową do centrali dowództwa w Norwegii. Wyrażono zgodę, aby Knoespe skompletował wyposażenie stacji i wybrał pięciu ochotników z oddziałów marynarki wojennej. Knoespe zaproponował, aby stację utworzono w północno-zachodnim Spitsbergenie w Lilliehöökfjorden – północno-zachodnim odgałęzieniu Krossfjorden (ryc. 2, 3).

Ryc. 2. Mapa ilustrująca niemiecką meteorologiczną aktywność w Arktyce, 1940–1945 (Blyth, 1951, z modyfikacjami autora)

Map to illustrate the activity of German meteorological stations, 1940–1945 (Blyth, 1951, modified by the author)

Całe wyposażenie dla stacji meteorologicznej kompletowano w dowództwie marynarki wojennej w Kiel. Obejmowało ono radiowe nadajniki przekaźnikowe i agregaty prądotwórcze, a poza tym broń, łodzie gumowe, narty i sanie. Przygotowano też materiał na budowę dwóch drewnianych domków i żywność. Aparaturę podstawową do obserwacji meteorologicznych zebrało obserwatorium niemieckiej marynarki wojennej w Greifswaldzie. Wyposażenie stacji planowano przetransportować na Spitsbergen tzw. statkiem meteorologicznym (Weterschiff WBS-1) „Sachsen”. Okazało się jednak, że całe wyposażenie nie zmieści się w ładowniach „Sachsen” i zdecydowano, że na północ popłynie też kuter rybacki w służbie marynarki „Fritz Homan” (WBS-3). W składzie grupy obok Knoespela znalazł się meteorolog, dwóch radiotelegrafistów i dwóch operatorów technicznych (Elbo, 1952; Selinger, 2001; Barr, 2006).

Przygotowania do wypłynięcia na północ zakończono 24 września 1941 r. i oba statki opuściły Kiel. Trasa ich wiodła przez Kattegat i Skagerrak do Kristiansand, a dalej przez Trondheim do Tromsø, gdzie statki weszły 10 października 1941. W nocy z 13 na 14 października znalazły się na wysokości Wyspy Niedźwiedziej. 15 października statki przy silnej mgle dotarły do wylotu Krossfjorden i w południe rzuciły kotwicę w Lilliehöökfjord. Niezwłocznie przystąpiono do wyładunku bagażu. 19 października drogą radiową nadeszła wiadomość, że trzy brytyjskie poławiacze min weszły do Isfjorden, a w Longyearbyen oddział brytyjski, który tam wylądował zmusił do szybkiego opuszczenia załogę (organizującej się tam) niemieckiej stacji meteorologicznej. Obawiano się ataku brytyjskich okrętów. Na szczęście dla Niemców, okręty brytyjskie jeszcze tej doby opuściły Isfjorden i skierowały się na południe.

22 października zakończono budowę stacji. Składała się ona z dwóch drewnianych domków o powierzchni 18 m² każdy oraz pomieszczenia magazynowego, w którym umieszczono agregaty prądotwórcze. Rozbudowano też obóz namiotowy, który w przyszłości miał być letnią bazą. 23 października ukończono wyładunek materiałów, a 29 października ekipa „zimująca” zamieszkała w budynkach stacji. Od 17 października rozpoczęto obserwacje meteorologiczne – początkowo co 6, a od 1 listopada co 3 godziny. Dane przekazywano drogą radiową do centrali w północnej Norwegii.

Na początku listopada „Sachsen” odbył rejsy rekonesansowe po okolicznych fiordach. Mały oddział wylądował też w osiedlu górniczym Ny-Ålesund i stwierdził, że zostało ono szybko opuszczone 2 miesiące wcześniej. Urządzenia kopalniane były zniszczone, a hałdy węgla jeszcze płonęły. W dniu 15 listopada oba statki „Sachsen” i „Homan” opuściły stację „Knospe” i korzystając z ciemności nocy polarnej skierowały się na południe. Po trzech dobach dotarły do Tromsø.

W „Knospe” pozostało 6 ludzi. Prowadzono systematyczne obserwacje meteorologiczne oraz obserwacje z użyciem balonowych radiosond. W ciągu zimy polarnej dane były przekazywano bez zakłóceń drogą radiową do centrali w Norwegii. 16 marca 1942 r. przeniesiono obserwacje meteorologiczne do

obozu namiotowego o około 3 km od stacji w głąb lądu. Pomiędzy stacją na wybrzeżu a obozem namiotowym założono połączenie telefoniczne. Przeniesienie do obozu namiotowego podyktowane było przede wszystkim względami bezpieczeństwa.

W lipcu podjęto decyzję o ewakuacji zespołu stacji, ale całe wyposażenie pozostawiono na miejscu, aby móc kontynuować obserwacje w ciągu następnej zimy polarnej. Z uwagi na aktywność floty brytyjskiej na morzach północnych postanowiono przeprowadzić ewakuację łodzią podwodną. Niemiecka łódź podwodna zabrała ekipę stacji 22 sierpnia 1942 r. Dla bezpieczeństwa zdecydowano, że łódź opłynie Spitsbergen od północy i poprzez Hinlopenstretet (cieśnina pomiędzy Spitsbergenem a Nordaustlandet) skieruje się na południe. Warunki lodowe sprzyjały rejsowi – tylko w jednym obszarze z uwagi na pak lodowy łódź musiała płynąć w zanurzeniu.

Walka o panowanie w Isfjorden (1942)

W związku z nasileniem przez Niemców ataków na konwoje do Murmańska, władze w Londynie nabrały podejrzeń, że Luftwaffe zechce osadzić na Spitsbergenie swoje siły zbrojne. Aby temu zapobiec podjęto akcję pod kryptonimem „Fritham”. Wysłano mały oddział wojskowy składający się z 38 ludzi pod dowództwem Einara Sverdrupa. W jego skład weszli w większości dawni pracownicy kopalni w Longyearbyen. Oddział postanowiono przewieźć na Spitsbergen norweskim lodołamaczem „Isbjörn” i statkiem łowczym na foki „Selis”. Statki te wyszły 7 maja 1942 r. z Reykjavíku w kierunku Spitsbergenu (Barr, 2006).

13 maja flotylla znalazła się u wejścia do Isfjorden i tu odkrył ją niemiecki samolot zwiadowczy. Ponadto okazało się, że w głębi fiord jest pokryty lodem i dlatego statki skierowano do opuszczonego Barentsburga. Zanim osiągnęły cel, zostały zaatakowane przez cztery niemieckie samoloty typu Focke-Wulf „Condor”. Samoloty te zrzuciły bomby i zaatakowały statki z broni pokładowej. Wkrótce po ataku „Selis” płonął, a „Isbjörn” zatonął. Zginął Einar Svertrup i 10 ludzi z oddziału (Elbo, 1952; Selinger i Glen, 1983; Selinger, 2001).

Po ataku samolotów ludzie z oddziału i załogi statków rozproszyli się. Dalších 14 osób zostało zabitych, a pozostałe uciekając po lodzie osiągnęły Barentsburg. Lekarz ekspedycji kapitan Per Hønnigstad zorganizował w opuszczonym szpitalu w Barentsburgu prowizoryczną opiekę lekarską dla 14 rannych, w tym 10 ciężko (Selinger, 2001). Oddział składający się z 19 osób przeszedł przez góry do Sveagruva, w nadziei, że tam będzie bezpieczniej. Dopiero po jakimś czasie władze w Londynie dowiedziały się o wydarzeniach na Spitsbergenie. 25 maja kapitan brytyjskiego lotnictwa Healy wystartował na wodnopłacie z Szetlandów w kierunku Spitsbergenu. Kiedy przelatywał nad Barentsburgiem odebrał sygnały, że znajduje się tam mały oddział aliancki. W następnych tygodniach pozostali przy życiu członkowie oddziału byli zaopatrywani „z powietrza”. 6 lip-

ca 1942 r. Healy wylądował w wolnej przestrzeni wodnej pomiędzy krami lodowymi w pobliżu Barentsburga i zabrał na pokład sześciu najciężej rannych mężczyzn (Selinger, 2001; Barr, 2006).

Brytyjczycy z uwagą obserwowali działalność niemieckiej grupy meteorologicznej „Bansö”. Sądzili, że jest znacznie większa niż to się później okazało. 2 lipca 1942 r. 85 Norwegów wysadzono na ląd z krążownika „Manchester” i niszczyciela „Eclipse” z zadaniem zaatakowania niemieckiej stacji (operacja „Gearbox I”). Dowództwo tej grupy objął Ernst Ullring, mianowany nowym gubernatorem Svalbardu (Barr, 2006). W tym czasie okazało się, że oddział „Bansö” w okresie 4–9 lipca został ewakuowany. Niemcy pozostawili jednak automatyczną stację meteorologiczną, którą Norwedzy odkryli. Po jej likwidacji Niemcy wysłali na Spitsbergen samoloty zwiadowcze, które po przelocie nad Barentsburgiem zostały ostrzelane. 21 lipca inny samolot niemiecki ostrzelano nad Longyearbyen. Uciekając przed ostrzałem samolot ten zahaczył o kabel górniczej kolejki linowej i spadł na ziemię. Zginęło czterech ludzi będących na pokładzie, w tym główny ekspert służby meteorologicznej lotnictwa dr Etienne. Dalszych lotów Niemcy już zaniechali.

Główną kwaterę norweskiego oddziału komandor Ullring zorganizował w Barentsburgu. 17 września krążowniki „Sheffield” i „Cumberland” w wyniku operacji „Gearbox II” dostarczyły dalsze zaopatrzenie dla oddziału norweskiego: 3 działa przeciwlotnicze, 2 łodzie amfibie, 24 psy do ciągnięcia sań oraz 230 ton innego wyposażenia – głównie żywności. Następną akcja zaopatrzeniowa z morza miała miejsce 16 października. Oddział wojskowy na Spitsbergenie powiększono o 21 żołnierzy. Dostarczone zaopatrzenie umożliwiło pełną lądową i morską kontrolę w rejonie Isfjorden.

W październiku 1942 r. brytyjski samolot zwiadowczy „odkrył” niemiecką działalność na północnym Spitsbergenie, w Signehamna w Lillehökfjorden.

Stacja meteorologiczna niemieckiej marynarki „Nussbaum” 1942/43

Dowództwo niemieckiej marynarki wojennej postanowiło wysłać nową grupę pod pseudonimem „Nussbaum” na Spitsbergen, w to samo miejsce, w którym działała stacja „Knospe”. Pozostawiono tam prawie cały sprzęt do obserwacji meteorologicznych i spore zapasy innego wyposażenia – w tym żywność. To umożliwiło szybkie wznowienie obserwacji meteorologicznych oraz uprościło transport niemieckiego oddziału do obsady tej stacji. Z uwagi na aktywną działalność wojennej floty brytyjskiej, która ochraniała konwoje do Murmańska, wykluczony był transport jednostkami nadwodnymi. Zdecydowano przerzucić ludzi i ograniczoną ilość wyposażenia na Spitsbergen łodzią podwodną (Barr, 2006).

Kierownikiem oddziału mianowano dr. Franza Nussera – od jego też nazwiska pochodzi kryptonim stacji. Nusser był Austriakiem o dużym doświadcze-

niu alpinistycznym i narciarskim, uczestnikiem wypraw na Spitsbergen w 1936 i 1938 oraz ekspedycji do Islandii w 1934, 1935 i 1939 r. Obok niego w skład zespołu stacji wchodziło jeszcze 5 ludzi, w tej liczbie 1 specjalista od radiosondy i 2 radiotelegrafistów. Główną bazą organizacyjną dla nowego zespołu stacji na Spitsbergenie był Narwik. Stąd 7 października 1942 r. wypłynęła łódź podwodna U-377. W Tromsø na pokład łodzi wsiadł prof. dr Hans Robert Knoespel, kierownik poprzedniego zimowania na północnym Spitsbergenie. Udział Knoespela był niezwykle ważny – miał nie tylko zapoznać nowego dowódcę stacji z terenem działalności, ale też pokazać miejsca zdeponowania sprzętu i żywności. 11 października łódź podwodna osiągnęła Signahamna i Lilliehöökfjorden i do 17 października zrekonstruowano tzw. obóz zimowy i letni. Knoespel wraca do Norwegii łodzią podwodną. Ta sama łódź 30 października przywozi na Spitsbergen drugą 3-osobową grupę i resztę wyposażenia.

W nawiązaniu do pracy stacji „Knospe” przystosowano do obserwacji meteorologicznych punkt na wybrzeżu i w tzw. obozie letnim w głębi łądu (około 3 km od wybrzeża). Z tego punktu uzyskiwano lepsze połączenie radiowe z Tromsø, dokąd przekazywane były dane z obserwacji (oczywiście kodowane). W głębi łądu przystosowano też nowe miejsca w chatce traperskiej do transmisji danych meteorologicznych, gdyż przekaz z punktu na wybrzeżu często nie docierał do adresata. W styczniu pojawiły się również trudności z wypuszczeniem balonami radiosond. 5 kwietnia trzech ludzi przeniosło się do tzw. obozu letniego, a 14 kwietnia z chatki bazowej stacji na wybrzeżu (nad Signahamna) do obozu letniego przeniosła się pozostała trójka zespołu. Obóz letni gwarantował lepsze połączenie radiowe i zapewniał większe bezpieczeństwo. Następny zrzut miał miejsce 18 maja. W końcu maja cały zespół przeniół się do chatki traperskiej w głębi łądu. Prowadził systematyczne obserwacje meteorologiczne i trzy razy na dobę przekazywał je do centrali w Tromsø.

W czerwcu 1943 r. nowy gubernator Ullring postanowił osobiście sprawdzić, czy podana w październiku poprzedniego roku przez brytyjski samolot zwiadowczy wiadomość o działalności niemieckiej na północnym Spitsbergenie jest prawdziwa. 18 czerwca Ullring i 9 ludzi w amfibii skierowało się na północ (Elbo, 1952; Selinger, 2001). W Signehamna napotkali pierwsze ślady niemieckiej aktywności. W pobliżu na małym wzgórzu odkryli działającą automatyczną stację meteorologiczną, a następnie na samym wybrzeżu w dobrym stanie zachowaną chatę, w której znaleźli niemieckie mundury i radiostację. W jej otoczeniu nie było jednak żadnych śladów niedawnej obecności ludzi. Ullring zostawił dla obstawy stacji 5 ludzi. 20 czerwca niespodziewanie pojawił się jeden Niemiec, który po krótkiej wymianie ognia został zabity lub sam się zastrzelił. Później Norwedzy odkryli również tzw. obóz letni z pełnym wyposażeniem, ale do kontaktu z niemieckim zespołem nie doszło. 21 czerwca bowiem Nusser powiadomił centralę w Tromsø o bytności aliantów w pobliżu stacji i zespół niemiecki został błyskawicznie ewakuowany łodzią podwodną (23 czerwca?).

Po powrocie Ullringa z Barentsburga cały teren został gruntownie spenetrowany, ale nikogo nie znaleziono. W końcu dnia pojawił się w fiordzie niemiecki okręt podwodny i zatopił z broni maszynowej norweską amfibię, zginął też jeden Norweg. Później Ullring i jego oddział został przewieziony brytyjską łodzią podwodną HMS „Seadog” do Barentsburga. Norwedzy zabrali też ze sobą automatyczną stację meteorologiczną (Selinger, 2001).

Walka o Isfjorden – 1943

Latem 1943 r. grupa specjalistów ze Store Norske Spitsbergen Kulkompani spędziła sześć tygodni w norweskich kopalniach, aby ocenić szkody w wyposażeniu technicznym i przygotować plan ich uruchomienia. Specjaliści 7 lipca wrócili do Anglii i przedstawili plan wznowienia wydobywania węgla. Kiedy zgromadzono sprzęt i ludzi, a flotylla statków była przygotowana do rejsu, niemieckie okręty zaatakowały alianckie oddziały w Isfjorden – doszło do wielkiej ofensywy Krigsmarine.

We wczesnych godzinach rannych, 8 września 1943 r. do Isfjorden wpłynęły pancernik „Tirpitz” i krążownik „Scharnhorst” w towarzystwie flotylli niszczycieli (Elbo, 1952; Selinger, 2001). „Tirpitz” wraz z niszczycielami zaatakował Barentsburg, „Scharnhorst” zaś – Longyearbyen. Norwedzy odpowiedzieli ogniem z dział przeciwlotniczych i broni maszynowej, jednak ich oddziały były nieliczne i słabo wyposażone. Po ataku ogniowym z dział okrętowych Niemcy wysadzili grupę żołnierzy na ląd. Doszło do walki. Po wymianie ognia trwającej tylko sześć godzin Norwedzy stracili część swego oddziału (6 zabitych), 35 osób zostało wziętych do niewoli. Cały garnizon norweski w Barentsburgu liczył 95 ludzi, z tego 57 wycofało się w góry, w głąb wyspy. Garnizon w Longyearbyen miał obsadę 53-osobową, z której przeżyły i wycofały się 44. Niemcy podpalili Barentsburg, Grumantbyen i Longyearbyen, zniszczyli też wszystkie urzędy górnicze. Po napaści wycofali się, a do Longyearbyen wrócił oddział norweski. 8 września niemieckie okręty wojenne opuściły Isfjorden i skierowały się do bazy w Norwegii. Brytyjczycy zamierzali zaatakować okręty niemieckie w ich drodze powrotnej do Norwegii, ale do tego spotkania nie doszło (Elbo, 1952).

Po ataku niemieckim dowództwo brytyjskiej marynarki wojennej wysłało na Spitsbergen łódź podwodną HMS „Seadog”. 25 września łódź ta dotarła do Longyearbyen i wysadziła na ląd mały oddział żołnierzy ze specjalistyczną ekipą lekarską. Główną siedzibę dowództwa przeniesiono do Sverdrupbyen, tj. do niezniszczonego osiedla w Longyearbyen. Działalność wznowiła norweska stacja meteorologiczna (Elbo, 1952). Krótco po tym przeprowadzono operację „Locomotive” – wielką akcję pomocy dla norweskich oddziałów wojskowych na Spitsbergenie. W dniu 19 października do Isfjorden wpłynęły amerykańskie okręty – krążownik „Tuscaloosa” z niszczycielem „Fitch” oraz brytyjskie niszczyciele „Onslaught”, „Oribi” i „Orwell”. Przeprowadzono wymianę osobową

w oddziałach wojskowych stacjonujących na Spitsbergenie. Dalszy okres wojenny w 1943 r. przebiegał bez większych zakłóceń i spokojnie. Czasem tylko niemieckie lotnictwo lub łodzie podwodne przeprowadzało penetracje.

Stacja niemieckiej marynarki wojennej „Kreuzritter” 1943/44

Po przykrych doświadczeniach operacji niemieckiej w 1943 r. na Spitsbergenie i we wschodniej Grenlandii kierownik stacji „Kreuzritter” H.R. Knoespel zaproponował, aby grupę operacyjną prowadzącą obserwacje meteorologiczne powiększyć o specjalny oddział wojskowy. Zdecydowano, że obsada nowej stacji, zlokalizowanej we wnętrzu Liefdefjorden na północnym Spitsbergenie (ryc. 3), będzie składała się z 12 osób. W grupie operacyjnej znalazło się 6 ludzi, którzy już poprzednio brali udział w meteorologicznych grupach operacyjnych na Spitsbergenie i Grenlandii – wśród nich Hans Robert Knoespel, kierownik stacji, która działała w okresie 1941/42 na północno-zachodnim Spitsbergenie. Grupa operacyjna „Kreuzritter” została przeniesiona na wyspę kutrem motorowym „K.J. Busch”, któremu towarzyszyła dla ochrony łódź podwodna. W dniu 15 września „Busch” wyszedł z Kiel do Hammerfestu, a 4 października już w towarzystwie łodzi podwodnej udał się z Hammerfestu na północ. 6 października te dwie jednostki osiągnęły północne wybrzeża Spitsbergenu. Po szczegółowym spenetrowaniu łodzią podwodną najbliższej okolicy Knoespel postanowił również sprawdzić, czy depozyty żywności i aparatury pozostawione poprzedniego roku w Lilliehöökfjorden pozostawały nienaruszone. Okazało się, że przetrwały w dobrym stanie i mogły być do dyspozycji, gdyby trzeba było opuścić stację w Liefdefjorden. W tym czasie ukończono wyładunek trawlera. 17 października obie jednostki skierowały się na południe do Hammerfestu.

Przywieziono na Spitsbergen już używane poprzednio przez Niemców domki drewniane. Z części tych domków zbudowano główną stację, usytuowaną na „fundamencie” z drzewa dryftowego. Do ogrzania i produkcji elektryczności przywieziono specjalne agregaty na ropę. Stacja miała być również ogrzewana węglem, ale w czasie wyładunku stracono część worków z węglem i w czasie zimy polarnej ten brak uzupełniono drewnem dryftowym i foczym tłuszczem.

Od 1 grudnia 1943 r. ze stacji drogą radiową 4 razy na dobę przekazywane były wyniki obserwacji meteorologicznych do centrali w Norwegii. Pomiędzy 1 grudniem 1943 r. a 30 czerwcem 1944 r. wykonano aż 200 obserwacji z użyciem radiosondy, a od wiosny 1944 r. także obserwacje biologiczne. 30 czerwca 1943 r. grupa operacyjna została ewakuowana ze Spitsbergenu łodzią podwodną. Kilka godzin przed ewakuacją doszło do nieszczęśliwego wypadku. Knoespel postanowił wysadzić minę założoną w pobliżu chaty traperskiej na wypadek ataku ze strony aliantów i zginął w czasie tej eksplozji. Został pochowany w pobliżu budynków stacji.

Konwoje do Murmańska i Archangielska

Na spotkaniu dyplomatycznym w Moskwie w dniu 29 września 1941 r. postanowiono udzielić pomocy Związkowi Radzieckiemu w walce z Niemcami. Brytyjczycy zadeklarowali pomoc w postaci czołgów i samolotów, Stany Zjednoczone zaś miały dostarczyć ropę i benzynę (Anonymus, 1950).

Większość tej pomocy dostarczono drogą morską do Murmańska i Archangielska. Konwoje złożone ze statków handlowych w większości były formowane na Islandii w Hvalfordur lub Loch Ewe w północno-zachodniej Szkocji. Pierwszy konwój z Wielkiej Brytanii do ZSRR wyruszył 12 sierpnia 1941 r., a więc jeszcze przed spotkaniem w Moskwie. Konwój tworzyło 6 statków handlowych, z samolotami i żywnością w ładowniach. Osłaniały go okręty wojenne różnej specjalności. Bez strat konwój ten dotarł 31 sierpnia do Archangielska. Do końca roku sformowano jeszcze kilka konwojów. Na ogół docierały one tylko do Murmańska, gdyż w ciągu zimy ciężkie warunki lodowe na Morzu Białym uniemożliwiały osiągnięcie Archangielska. W latach późniejszych 1942–1945 alianckie konwoje były atakowane przez niemieckie okręty wojenne i łodzie podwodne oraz niemieckie lotnictwo (Anonymus, 1950; Barr, 2006).

Największe straty były związane z konwojem PQ17. Obejmował 37 statków handlowych i wyruszył w morze 17 czerwca 1942 r. z Hvalfordur na Islandii pod eskortą kilku dużych okrętów marynarki brytyjskiej. Niemcy do ataku na ten konwój wysłali potężną flotę, z pancernikiem „Tirpitz”, ciężkim krążownikiem „Admiral Hipper” oraz dużą eskadrą łodzi podwodnych (Barr, 2006). Admiralicja brytyjska, która z odcodowanych depech niemieckich dowiedziała się o planach ataku, uznała, że siły eskorty są zbyt słabe i starcie z potężnymi okrętami niemieckimi zakończy się zatopieniem krążowników. Podjęto decyzję o wycofaniu okrętów wojennych i rozproszeniu konwoju. Pozbawione osłony statki posuwały się pojedynczo w stronę oddalonego o 800 mil Murmańska, stając się łatwym celem dla niemieckich okrętów podwodnych. Z konwoju 37 statków – 8 poszło na dno w wyniku ataków lotnictwa niemieckiego, a 16 zatopiły niemieckie łodzie podwodne. Dwa statki z konwoju wróciły do macierzystego portu. Tylko 11 jednostek z konwoju i 2 okręty ratownicze dotarły do celu, tj. do Murmańska. Wraz ze statkami zatono 430 czołgów, 210 samolotów, 3350 pojazdów mechanicznych i 99 tys. ton materiału frachtowego. Uratowano 1300 marynarzy, a 153 zginęło.

Poprzez ataki na konwoje przeprowadzone w latach 1942–1945 Niemcy zatopili 100 alianckich statków handlowych i 19 okrętów brytyjskiej marynarki wojennej. Straty niemieckie były też bardzo duże – stracili 5 okrętów wojennych, w tym dwie wielkie jednostki, pancernik „Tirpitz” i krążownik „Scharnhorst”, a 32 łodzie podwodne nie powróciły do portów. „Tirpitz” (ok. 35 tys. ton wyporności) został zatopiony 12 listopada 1943 r. przez lotnictwo brytyjskie w norweskim fiordzie Lyngen koło Tromsø.

Pomoc z Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych dla Związku Radzieckiego była ogromna – dostarczono 5218 czołgów, 7411 samolotów (w tym 3129 amerykańskich), 4922 sztuk artylerii przeciwlotniczej i 743 mln sztuk amunicji różnego kalibru. Poza tym 32 tys. ton aluminium, 40 tys. ton miedzi i 114 359 ton kauczuku oraz żywność o wartości ponad 8 milionów funtów brytyjskich. W wyniku zatopienia 100 statków handlowych około 15% ładunku nie osiągnęło celu (Anonymus, 1950; Barr, 2006).

Walki w Isfjorden w 1944 r.

Latem 1944 r. alianci przeprowadzili wielką operację pod kryptonimem „Ploughshare”. Jej celem była wymiana oddziałów wojskowych na Spitsbergenie i dostarczenie dodatkowego zaopatrzenia. W przedsięwzięciu wzięły udział krążownik „Jamaica” i dwa niszczyciele. Na Spitsbergenie pozostawiono nowy niewielki oddział wojskowy składający się z 9 oficerów i 66 podoficerów i żołnierzy, którzy zostali osadzeni w tzw. punktach oporu w Longyearbyen, Barantsburgu i Sveagruva (Elbo, 1952; Selinger, 2001).

Do sierpnia 1944 r. Niemcy przeprowadzili najbardziej niszczycielską operację pod kryptonimem „Schneehuhn” – dokonała jej łódź podwodna U-307. Łódź ta wypłynęła 4 sierpnia z Hammerfestu w Norwegii zabierając na pokład dodatkowy oddział żołnierzy, a 6 sierpnia po dotarciu do Isfjorden wysadziła na ląd 14 żołnierzy-zwiadowców w Sassenfjorden, koło chaty traperskiej znanego trapera norweskiego Hilmara Nøisa. Wcześniej w Sassenfjorden koło chaty traperskiej łodzią motorową podpłynął mały oddział żołnierzy norweskich. Nie doszło jednak do spotkania wrogich oddziałów, bowiem Norwedzy w czasie lądowania Niemców przebywali w górach. W tym czasie do fiordu wpłynęły 3 alianckie niszczyciele i 3 łodzie-kanonierki. Wszystkie zostały zniszczone w wyniku ataku niemieckiej łodzi podwodnej. Następnego dnia łódź podwodna zabrała na pokład oddział niemiecki operujący na lądzie i odpłynęła do Van Mijenfjorden. 15 sierpnia zszedł na ląd oddział wojskowy, który zniszczył znajdujące się tam chaty traperskie. Tego samego dnia w opustoszołym osiedlu górniczym Sveagruva wysadzono inną grupę. Podpalono to osiedle i zniszczono urządzenia górnicze i portowe. Przy opuszczeniu Van Mijenfjorden (17 sierpnia) łódź podwodna natrafiła na aliancką łódź motorową-kanonierkę i zatopiła ją. Niemcy wrócili do Isfjorden i koło Longyearbyen wysadzili na ląd oddział szturmowy, który zaatakował Norwegów. Norwedzy szczęśliwie wycofali się w góry. Po południu tego samego dnia łódź podwodna U-307 dowodzona przez kapitana Herrle opuściła Isfjorden i podpłynęła do Ny-Ålesundu. Osiedle okazało się całkiem opuszczone. Następnie Niemcy opuścili Spitsbergen i skierowali się do Narviku. Do końca 1944 r. w Isfjorden stacjonował oddział aliancki (głównie Norwedzy) i nie zanotowano większych incydentów wojennych. Wznowiono również obserwacje meteorologiczne (Barr, 2006).

Uwięzieni w arktycznych lodach – operacja „Haudegen”, 1944–1945

Wojna światowa trwa już piąty rok. Niemcy notują niepowodzenia – klęskę na froncie wschodnim w walce ze Związkiem Radzieckim, jak również na zachodzie w walce z Wielką Brytanią i Stanami Zjednoczonymi. Ponoszą też klęskę w walkach morskich na północnym Atlantyku, a ich flota wojenna wycofuje się do baz w norweskich fiordach i portach Bałtyku. Pomimo porażek decydują się na organizację operacji meteorologicznych w rejonach arktycznych. Muszą pozyskiwać dane o pogodzie, aby móc kontynuować walkę na morzach północnoeuropejskich i atakować konwoje do Murmańska i Archangielska. Jedną z grup przygotowywanych do podjęcia działań w Arktyce był zespół „Haudegen” (szpada).

Kierownikiem tej grupy operacyjnej mianowano dr. Wilhelma Dege (fot. 1) – geografa i pedagoga. W latach 1935, 1936 i 1938 w sezonie lata polarnego prowadził on badania na Spitsbergenie. W 1939 r. obronił pracę doktorską o północnym Spitsbergenie z zakresu geomorfologii. W 1946 r. został powołany do wojska i z uwagi na dobrą znajomość języka norweskiego skierowany do służby na obszarze Norwegii. W październiku 1943 r. przeniesiono go do niemieckiej marynarki wojennej – do pracy w obserwatorium meteorologicznym w Greifswaldzie, zaś w marcu 1944 r. skierowano na przeszkolenie „arktyczne” w stacji Goldhöhe w Sudetach. Przygotowano nowe zespoły do obsady obserwatoriów meteorologicznych we wschodniej Grenlandii, na archipelagu Ziemi Franciszka Józefa oraz na Spitsbergenie. Szkolenie było wszechstronne: doskonalono jazdę na nartach, uczono się obsługi psich zaprzęgów w saniach pociągowych, a także budowy domu ze śniegu i lodu, zimowego biwakowania w namiotach, technikę asekuracji w górach, pierwszej pomocy medycznej, polowania i gotowania. Solidnie przeszkolono meteorologów i radiotelegrafistów. Szkolenie to prowadził dr Herbert Rieche, uczestnik wyprawy na Spitsbergen (rejon Hornsundu) w 1937 i 1938 r., doskonały narciarz i alpinista. Na miejsce działalności grupy operacyjnej „Haudegen” W. Dege wybrał Nordaustlandet, drugą co do wielkości wyspę po Spitsbergenie w archipelagu Svalbard (ryc. 3), a konkretnie zatokę Wordiebukta położoną w głębi Rjipfjorden, w północnej części wyspy. O wyborze tej lokalizacji zdecydowały przede wszystkim względy strategiczne. Miejsce znajdowało się daleko od pozycji alianckich na Spitsbergenie. Na Rjipfjorden zwykle przez kilka miesięcy zalega pokrywa lodowa, co uniemożliwia atak okrętów ze strony morza. Z tego względu zakładano dłuższy pobyt grupy operacyjnej na tym obszarze. Dodatkowym argumentem było występowanie dużej ilości drewna dryftowego oraz możliwość zaopatrywania zespołu w świeże mięso (polowanie na renifery). Planowano szeroki zakres obserwacji meteorologicznych, również z wykorzystaniem radiosond (fot. 2). To było podstawowe zadanie dla

grupy operacyjnej. Obok Degego i Herberta Riechego w skład zespołu weszło 10 innych specjalistów, w tym 5 obserwatorów meteorologicznych i jednocześnie radiotelegrafistów.

Wyposażenie dla grupy operacyjnej „Haudegen” skompletowano w bazie niemieckiej marynarki wojennej Sassnitz i załadowano na trawler motorowy „K.J. Busch”. Trawler opuścił port 5 sierpnia i skierował się do Norwegii – przez Narwik i Tromsø do Hammerfestu. W rejsie na północ „K.J. Busch” płynął w towarzystwie łodzi podwodnej U-307, na której ulokowano kilku ludzi z grupy operacyjnej i część wyposażenia. Jednostki opuściły Hammerfest 10 września 1944 r. Tuż przed wypłynięciem lotnictwo niemieckie dokonało lotu zwiadowczego w północnej części Morza Barentsa. Stwierdzono, że granica lodów morskich przesunięta jest daleko na północ i można bez problemów osiągnąć północne wybrzeża Nordaustlandet. Do Rijpfjorden ekspedycja dotarła 13 września i „K.J. Busch” zrzucił kotwicę w końcu Rijpfjorden (Wordiebukta). Na brzegu tego fiordu w północnej części Nordaustlandet zdecydowano zbudować bazę dla grupy operacyjnej „Haudegen” (80°04'N-22°24'E).

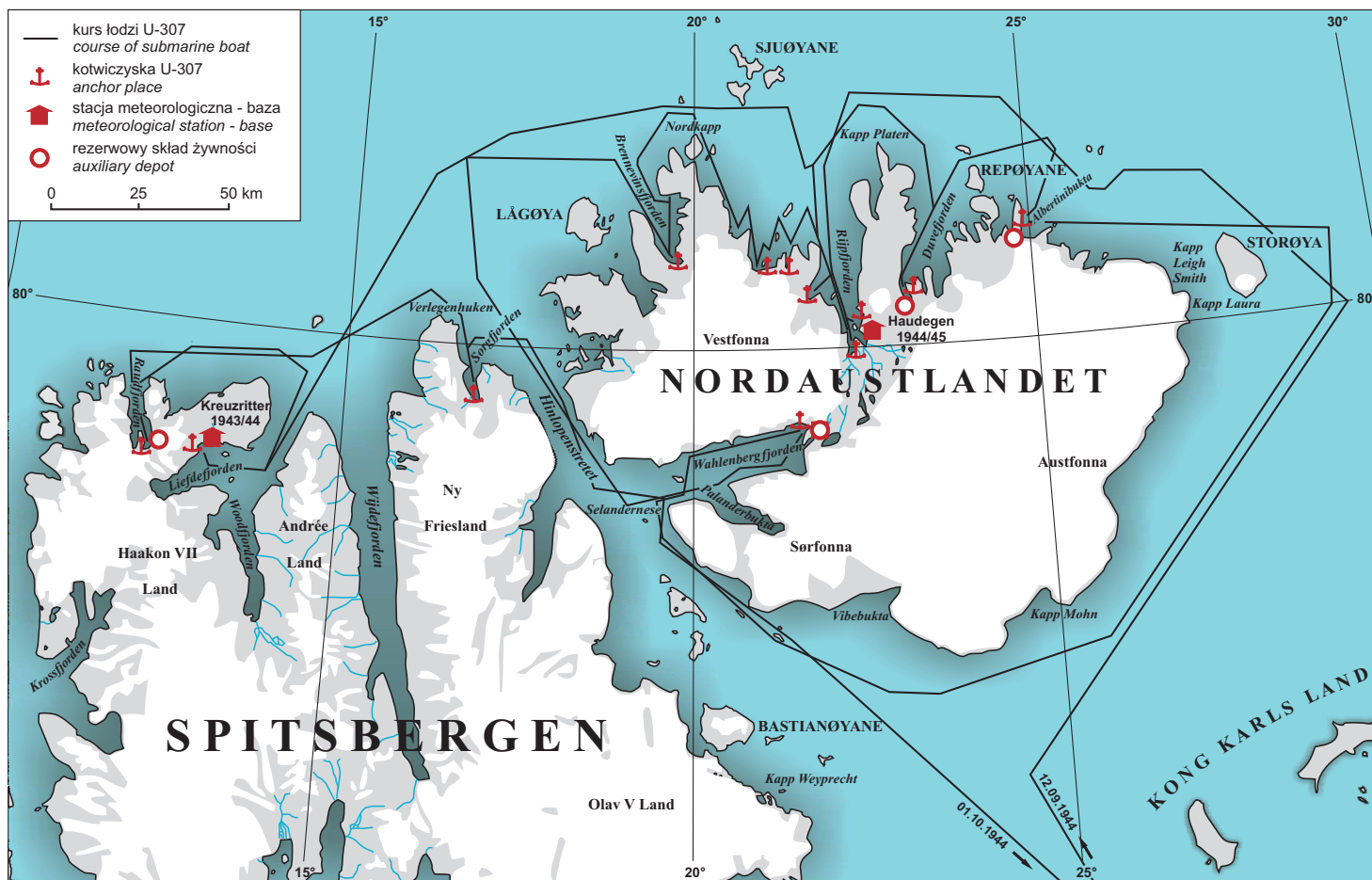
Baza powstała w dniach 17–26 września (Barr, 1986a; Selinger, 2001; Dege, 2006), budową kierował dr Herbert Rieche (fot. 3). W tym czasie łódź podwodna z W. Degem na pokładzie opłynęła Nordaustlandet, zakładając trzy rezerwowe obozy wyposażone w dodatkową aparaturę, sprzęt wojskowy i żywność (ryc. 3). Miały być użyteczne w sytuacji, gdyby główną bazę zaatakowali alianci (bombardowanie) i przy zdarzeniach losowych (pożar). W czasie tego rejsu wykona-

Fot. 1. Dr Wilhelm Dege – kierownik stacji „Haudegen”, marzec 1945

Dr. Wilhelm Dege – Head of the “Haudegen” station, March 1945

(Fotografia z archiwum syna, Eckarta Dege./Photo from Eckart Dege's collection.)

no szereg pomiarów batymetrycznych w fiordach i cieśninie Hinlopenstretet – w miejscach gdzie brakowało danych o głębokości akwenów. Rejs łodzi podwodnej wokół Nordaustlandet odbył się w wyjątkowo sprzyjających warunkach pogodowych i lodowych. Na ogół w tym regionie panują trudne warunki lodowe uniemożliwiające żeglugę. Pierwszy raz wyspę opłynął w 1863 r. Elliny Karlsen, norweski łowca fok i wielorybów. Aż do 1944 r. nikomu nie udało się powtórzyć tego wyczynu. Łódź podwodna U-307 opłynęła Nordaustlandet w pełnym wynurzeniu (Dege, 2006).

Fot. 2. Puszczanie balonu z radiosondą, stacja „Haudegen”
On the release of a radiosonde from “Haudegen” station
Fot./Photo: W. Dege, 2.04.1945.

27 września „K.J. Busch” i łódź podwodna odplynęły do Narwiku. W bazie zapoczątkowano obserwacje meteorologiczne, ale dopiero w końcu listopada zaczęto przekazywać dane do centrali służby meteorologicznej niemieckiej marynarki wojennej w Norwegii (Barr, 1986). Wprowadzono ścisły harmono-

---

←
Ryc. 3. Północny Spitsbergen i Nordaustlandet – lokalizacja stacji „Kreuzritter” i „Haudegen” oraz trasa łodzi podwodnej 307. Opracowanie W. Dege (2006), z modyfikacjami autora
Northern Spitsbergen and Nordaustlandet – location of the “Kreuzritter” and “Haudegen” stations and the course taken by submarine 307. By Dege (2006), as modified by the author

gram zajęć – obserwacji i prac technicznych – oraz posiłków. Obowiązek przygotowania posiłków rozdzielono na cały zespół, niezależnie od funkcji i stopni wojskowych. Każdy z zespołu w ciągu nocy polarnej był zobowiązany co najmniej godzinę spędzić „na powietrzu”. Zbierano i piłowano drewno dryftowe, obowiązywał obchód ustawionych kilkunastu pułapek na lisy polarne, odbywa-

Fot. 3. Stacja „Haudegen” w latach 1980.

The "Haudegen" station in the 1980s.

Fot./Photo: E. Dege, 10.08.1985.

no patrole wojskowe wokół bazy. Noc polarna zapadła 18 października i trwała do 1 marca 1945 r. W czasie nocy polarnej W. Dege i inspektor Arthur Baumann prowadzili wykłady i pogadanki z zakresu języka niemieckiego, arytmetyki, historii powszechnej oraz historii eksploracji polarnych. Do dyspozycji w czasie wolnym od zajęć służbowych było 200 książek, radio i dwa gramofony z 200 płytami. W zespole było kilku muzyków (harmonia, skrzypce, gitara). Urządzano koncerty muzyczne i chóralne śpiewy. E. Dege (2006) podaje, że w zespole panowała życzliwa i przyjacielska atmosfera. W marcu 1945 r. zwiększono aktywność wojskową. Wokół bazy rozmieszczono miny oraz zbudowano stanowisko ogniowe. W górach powstała stacja przekaźnikowa oraz dwa schrony, na wypadek gdyby główna baza została zbombardowana.

W dniu 7 maja 1945 r. drogą radiową dotarła wiadomość o kapitulacji Niemiec. Tego dnia Dege zdecydował o detonacji wszystkich min i zawiesił aktyw-

ność wojskową (Barr, 1986b, 2006; Dege, 2006). Już 10 maja centrala dowództwa w Norwegii wydała polecenie, aby odtąd dane meteorologiczne przekazywane były 6 razy na dobę bez kodowania. Alianci nadali stacji meteorologicznej kryptonim „X02”. Warto tu podać, że w latach 1935–1936 w północnej części Nordaustlandet nad Brennervinsfjorden działała wyprawa naukowa Uniwersytetu z Oxfordu, która po raz pierwszy przeprowadziła na tej wyspie systematyczne całoroczne obserwacje meteorologiczne. Obserwacje z Rijpfjorden – to dopiero druga pełna seria całoroczna z tego miejsca. Anglicy zarejestrowali znacznie niższą średnią temperaturę w miesiącach zimowych – w marcu $-24,1^{\circ}\text{C}$ i średnią roczną $-7,2^{\circ}\text{C}$. Średnia roczna w Rijpfjorden wyniosła $-5,8^{\circ}\text{C}$, ale stwierdzono dziwną anomalię: średnia kwietnia $-13,6^{\circ}\text{C}$ była niższa od średniej temperatury w lutym $-11,6^{\circ}\text{C}$ i w marcu $-12,5^{\circ}\text{C}$ (Dege, 1960).

Dege podjął również decyzję o rozszerzeniu badań naukowych. Odbił w towarzystwie członków grupy szereg wypadów terenowych, w czasie których prowadził obserwacje geologiczne, geomorfologiczne i glaciologiczne. Wyniki tych obserwacji Dege (1960) podaje tylko w formie opisowej, brak dokumentacji kartograficznej. Być może zaginęła, a może nie prowadzono kartowania geologicznego. Są też notatki dotyczące flory i fauny. Od maja do końca lipca w czasie badań terenowych przebyto trasy około 1000 km (sanimi, na nartach i pieszo), penetrując centralną i północną część Nordaustlandet. W połowie sierpnia (16.08.1945 r.) skierowano do centrali w Oslo zapytanie – kiedy nastąpi zdanie bazy niemieckiej grupy operacyjnej. Odpowiedź przyszła kilka dni później. Obiecano, że „zdanie” stacji powinno nastąpić 3 września 1945 r. oraz wydano polecenie, aby do tego dnia prowadzić systematyczne obserwacje meteorologiczne, a ich wyniki nadal przekazywać do Norwegii. Polecono również, aby cały sprzęt i aparaturę przygotować do przekazania, a bazę przystosować do użytku dla ewentualnych rozbitków. W dniu 4 września wpłynął do Rijpfjorden norweski kuter lodowy „Blåsel”. Kapitan kutra L. Albersten przyjął kapitulację ostatniego oddziału niemieckiego – 4 miesiące po oficjalnym terminie zakończenia wojny! Okazało się, że jednostka jest za mała, aby pomieścić całe wyposażenie bazy niemieckiej, na pokład załadowano zatem tylko najcenniejsze wyposażenie naukowe i wojskowe. W dniu 6 września kuter wziął kurs na południe do Norwegii i dotarł do Tromsø w dniu 13 września 1945 r. Wszyscy uczestnicy niemieckiej grupy operacyjnej zostali skierowani do obozu jenieckiego (Barr, 2006; Dege, 1960, 2006).

Zespół „Haudegen” prowadził obserwacje meteorologiczne systematycznie do 5 września 1945 r. Pełny zestaw wyników W. Dege przekazał norweskiej służbie meteorologicznej. Zdeponował również notatki i rysunki swoich obserwacji i badań naukowych. Do Niemiec wrócił 1 grudnia 1945 r., a w 1946 r. podjął pracę nauczyciela. W 1954 r. Norwedzy zwrócili mu materiały z badań naukowych – opublikował je w wydawnictwie niemieckiej służby meteorologicznej (Dege, 1960). Jest to komplet obserwacji meteorologicznych i część opisowa opracowa-

na na podstawie badań geologicznych, geomorfologicznych, meteorologicznych oraz florystycznych i faunistycznych. W 1962 r. W. Dege został powołany na stanowisko profesora w Akademii Pedagogicznej w Dortmundzie (Heimat und Volkskunde). Pracował tam do 1976 r. Zmarł 21 grudnia 1979 r. w Suderburg.

*

Niemcy, po opanowaniu Norwegii, próbowali swoją okupację rozszerzyć na obszar Spitsbergenu. Alianci zdecydowanie przeciwstawiali się tym zamiarom i podjęli starania, aby to terytorium wróciło pod administrację norweską. Niemcy zaś traktowali Spitsbergen jako główną bazę do lokalizacji stacji meteorologicznych, ponieważ dane z tych stacji były niezbędne dla niemieckiej marynarki wojennej, atakującej statki alianckie idące w konwojach do Murmańska i Archangielska. W związku z tym, w okresie od połowy lat 1940. aż do końca 1944 r., na wodach Spitsbergenu dochodziło do walk o panowanie nad tym terytorium Arktyki.

*

Serdecznie dziękuję prof. Eckartowi Dege za udostępnienie materiałów ze stacji „Haudegen”, a szczególnie za życzliwe zezwolenie na publikację zdjęć. Dziękuję również mgr. Michałowi Kaszubskiemu za pomoc techniczną w przygotowaniu artykułu.

Piśmiennictwo

- Anonymus, 1950, *Allied convoys to Murmansk and Arhangiel'sk 1941–1945*, Polar Record, 5 (39), s. 427–437.
- Barr W., 1986a, *Wettertrupp Haudegen: The last German Arctic Weather Station of the World War II: Part 1*, Polar Record, 23 (143), s. 143–157.
- , 1986b, *Wettertrupp Haudegen: The last German Arctic Weather Station of the World War II: Part 2*, Polar Record, 23 (144), s. 323–333.
- , 2006, *Der Krieg auf Spitsbergen*, [w:] W. Dege (red.), *Gefangen im arktischen Eis*, Deutsche Schiffahrtsmuseum und Convent Verlag, Bremerhaven, Hamburg, s. 377–408.
- Blyth J.D.M., 1951, *German meteorological activities in the Arctic 1940–45*, Polar Record 6 (42), s. 185–226.
- Breitfus L., 1943, *Das Nordpolargebiet*, Springer Verlag, Berlin.
- Dege E., 1964, *Der Kohlenbergbau auf Spitsbergen*, Polarforschung, 5, 1–2, Holzminden, s. 268–273.
- Dege W., 1952, *Svalbard während und nach der Kriege*, Polarforschung, 3, 1–2, Holzminden, s. 169–172.
- , 1960, *Wissenschaftliche Beobachtungen auf dem Nordostland von Spitsbergen 1944–1945*, Berichte des Deutschen Wetterdienstes, 10, 72, Offenbach, s. 3–33.
- , 2006, *Gefangen im arktischen Eis. Wettertrupp „Haudegen“ die letzte deutsche Arktistation des Zweiten Weltkrieges*, Deutsche Schiffahrtsmuseum und Convent Verlag, Bremerhaven, Hamburg.
- Elbo J.G., 1952, *The War in Svalbard, 1939–45*, Polar Record, 6 (44), s. 485–495.

- Klimaszewski M., 1960, *Studia geomorfologiczne zachodniej części Spitsbergenu między Kongs Fjordem a Eidem-Bukta*, Zeszyty Naukowe UJ, Prace Geograficzne, Seria nowa, 1, Kraków.
- Knothe H., 1931, *Spitsbergen eine landeskundliche Studie*, Petermanns Geographische Mitteilungen, 211, Gotha.
- Macht H.E., 1951, *Meteorologische und fliegerische Erfahrungen von deutschen Wetterkundungsflügen in der Arktis, 1943–1944*, Polarforschung, 3, 1, Holzminden, s. 2–9.
- Peters J., 2005, *Svalbard Treaty*, [w:] M. Nuttal (red.), *Encyclopedia of the Arctic*, 3, Routledge, New York-London, s. 175–183.
- Sawicki L., 1959, *Polska wyprawa glacjologiczna w 1938 roku na Spitsbergen. Kartki z dziennej wyprawy*, Acta Geophysica Polonica, 7, 3–4, s. 405–418.
- Selinger F., 2001, *Von „Nanuk” bis „Eismitte”*, *Meteorologische Unternehmungen in der Arktis 1940–1945*, Deutsche Schiffahrtsmuseum, 53, Bremerhaven.
- Sellinger F., Glen A., 1983, *Arctic meteorological operations and counter operations during World War*, Polar Record, 21 (135), s. 559–567.
- Siedlecki S., 1935, *Polska wyprawa na Spitsbergen*, Wierchy, 13, Kraków, s. 34–45.
- , 1938, *Crossing West Spitsbergen from South to North*, Norsk Polarinstitut, Meddelelser, 42, Oslo.
- Stange R., 2008, *Spitzbergen – Svalbard. 17 Complete Guide Around the Arctic Archipelago*, nakładem autora, dystrybucja poprzez Internet.
- Szupryczyński J., 2007, *Eksploracje Spitsbergenu*, Przegląd Geograficzny, 79, 3–4, s. 567–592.
- , 2009, *Spitsbergen – okres terra nullius*, [w:] *Geograf u progu ery kosmicznej*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków, s. 71–91.
- Winsnes T.S., Helle S., Gjølvrík T., 1962, *Activities of Norsk Polarinstitut*, Norsk Polarinstitut, Oslo, s. 5–13.

[Wpłynęło: luty; poprawiono: maj 2011 r.]

JAN SZUPRYCZYŃSKI

THE SECOND WORLD WAR ON SVALBARD

During the winter of 1939/40 in the output of coal from both the Norwegian and Russian mines on Svalbard was continued with. In 1940, the Norwegians extracted 271 234 tons of coal (less than in the previous year), whereas the Russians extracted more – 296 000 tons (Elbo, 1952). Nevertheless, both the Norwegians and the Russians planned further extension of their mines and an increase in exploitation. The German invasion of Norway on 9th April 1940 stopped these plans, with the Germans taking over the administration of the Norwegian mines in Spitsbergen. The Allies tried all means to stop this. The situation in Spitsbergen changed radically once the German forces had entered the Soviet Union in June 1941. At that time the Allies began to send aid convoys to Murmansk and Arkhangelsk, with the result that Svalbard – mainly Spitsbergen – became an important strategic point.

On 8th August 1941 the British government decided to send a small squad of soldiers to Spitsbergen in order to stop exploitation of the coal mines by Germany's occupying authorities. What is more, a full evacuation of Spitsbergen was ordered. This decision

was accepted by the Norwegian government in exile in Great Britain and by the Soviet Union. On 25th August a cruiser squadron consisting of two cruisers, three destroyers and one transportation ship, the *Empress of Canada*, arrived at Isfjorden. The Norwegians and Russians in the miners' settlements were informed that they would be evacuated, and that the mine installations would be destroyed to prevent the Germans from exploiting any more coal. Finally, an order was given to set fire to coal warehouses (Dege, 1953; Barr, 2006). The *Empress of Canada* took in the whole population from Russian settlements in Barentsburg, Grumantbyen and Pyramiden (2175 persons in total) and took all these people to Arkhangelsk, under the escort of the warships. On 1st September the squadron returned to Longyearbyen, where the whole Norwegian population from Spitsbergen was concentrated – 900 persons in total (miners and trappers). On 3rd September the allied ships left Spitsbergen and the Norwegians were taken away to Scotland. Due to the situation after the evacuation of Spitsbergen's population and active operation of Germans on the sea and in the air, the Allies decided that full military occupation of Spitsbergen was impossible.

It was not until 5th and 6th September that the burning coal warehouses and destroyed settlements were discovered by German aircraft. This has the effect of promoting German activity in Spitsbergen and in the Arctic region – mainly along the routes taken by the aid convoys. The Germans mobilized marine and air forces in order to sink the Allies ships, whereas the Allies started to protect their convoys. Under these circumstances it was necessary to monitor the meteorological conditions in the Arctic region, and this was done by organizing meteorological stations, first and foremost on Spitsbergen (Blyth, 1951).

The Germans organized several meteorological stations of their own, these usually working in a yearly system. In 1941/1942 the small "Bansö" meteorological station was operational at Longyearbyen. This enabled uninterrupted observations from the end of November 1941 through to the end of May 1942. In 1941/1942, Germany's "Knospe" meteorological station was working on North Spitsbergen, in the region of Krossfjorden. The "Kreutzritter" station operated at the same time and in the same region as well. The meteorological data obtained from these stations were transferred by radio, mainly to the German central command headquarters in Norway (Elbo, 1952).

During the summer of the Isfjorden area witnessed struggles between the German and Allied squads stationed in Spitsbergen. In September 1943 two navel vessels sailed to Isfjorden, i.e. the famous German battleship "Tirpitz" and the cruiser "Scharnhorst", as accompanied by a flotilla of destroyers (Elbo, 1952; Selinger, 2002). In a six-hour battle the Allies suffered casualties – 6 people killed and 35 taken into captivity. 57 soldiers from Barentsburg retreated and hid in the mountains. The Germans set fire to Barentsburg, Grumantbyen and Longyearbyen and destroyed all the mining appliances. After the attack the Germans retreated and the Norwegian squad returned to Longyearbyen.

In the fifth year of the Second World War Soviet forces defeated the Germans on the Eastern Front. On the Western front the German forces are crushed by the United States and United Kingdom. They also failed in marine battles in the North Atlantic. Despite the defeats, the Germans decided to organize meteorological observations in the Arctic region. On 6th September 1944 (4 months after the end of the war!) the largest German meteorological station dubbed "Haudegen" started to operate on Nordaustlandet in Rijpfjorden.